

Beleving van ruimte

De *spatial turn* en de negentiende eeuw

JAN HEIN FURNÉE

Ik ga schuilen in een van die nieuwe ‘passages’, in Holland in zwang, en in de stijl van de Brusselse Galeries Saint-Hubert. (...) In deze ruimte is de drukte enorm en het schouwspel allermerkwaardigst. In het licht van de gasvlammen dat van het plafond uit grote matglazen bollen neervalt, in de ruimte tussen de aan weerszijden fonkelende étalages, sigarenwinkels en koffiehuisen, geeft de Rotterdamse bevolking, tegen de regen beschut, zich over aan haar gebruikelijke Zondagsavondpret.¹

Een van de meest fascinerende stedelijke ruimtes van de negentiende eeuw is het moderne bouwtype van de overdekte winkelpassage. Sinds Walter Benjamin in zijn beroemde en beruchte *Passagen-Werk* uit 1927-1940 de Parijse passages centraal zette in zijn alomvattende analyse van de negentiende-eeuwse cultuur, is het uiteraard een gemeenplaats geworden om deze stedelijke ruimtes een bijzondere waarde toe te kennen.² Maar hij had geen ongelijk.

Het bouwtype van de overdekte passage werd eind achttiende eeuw in Parijs geïntroduceerd en beleefde daar in de jaren 1810 en 1820 een ware hausse. Het fenomeen verspreidde zich al snel naar andere landen en andere steden, zoals Londen (1819) en Glasgow (1827), en bereikte eind jaren 1840 een voorlopig hoogtepunt in de prachtige Galeries Saint Hubert in Brussel, als zelfverzekerd symbool van de jonge Belgische natie. In de jaren 1860 en 1870 verzezen de monumentale passages van Berlijn en Milaan – de laatste bijna zo hoog als een kathedraal.³ Na decennia van jaloerse dagdromen en gefnuikte ambities wist uiteindelijk ook Nederland zijn felbegeerde passages te bemachtigen. De eerste verrees in 1879 aan de Coolingsingel in Rotterdam. De tweede verscheen in 1881 aan het strand van Zandvoort. Amsterdam kwam in 1883 niet verder dan een kort, smal en tochtig exemplaar aan de Prins Hendrikkade. En in 1885 volgde in Den Haag de majestueuze passage aan het Buitenhof – de enige Nederlandse passage die thans nog bestaat.⁴

1 Ramalho Ortigao, *Holland 1883*, vert. M. de Jong (Utrecht en Antwerpen 1964) 110.

2 Walter Benjamin, *Das Passagen-Werk*, ed. Rolf Tiedemann (Frankfurt am Main 1982). Zie o.a. ‘Paris, die Hauptstadt des XIX Jahrhunderts’, 45-59, aldaar 45-47. ‘A. Passagen, Magasins de nouveautés, calicots’, 83-109. ‘Pariser Passagen’, 1044-1059.

3 Het beste overzicht biedt nog altijd J.F. Geist, *Passagen. Ein Bautyp des 19. Jahrhunderts* (München 1982; oorspr. 1969).

4 Zie Jan Hein Furnée, ‘De ‘passage-manie’, 1879-1885. Een kleine cultuurgeschiedenis van de grote stad’ (Doctoraalscriptie Geschiedenis RuG 1997) 8-16 voor een overzicht van alle gerealiseerde en niet gerealiseerde bouwplannen, inclusief de halfopen galerij achter het Paleis voor Volksvlucht uit

Wat deze negentiende-eeuwse winkelpassages zo fascinerend maakt is dat zij, zoals Benjamin al beschreef, verschillende en deels tegenstrijdige ruimtes en ruimtelijke ervaringen verenigden. De passages vormden met hun glazen overkappingen en hun als buitengevels vormgegeven binnengevels zowel een binnenruimte als een buitenruimte; zowel een overdekte straat als een gebouw. Ze waren uitdrukkelijk bedoeld als een publieke, transitorische ruimte die twee drukke buurten in de stad verbond en wandelaars een snelle en comfortabele dwarsverbinding bood dwars door de benauwde stad. Maar eenmaal binnen, als bij een vleesetende plant, slokte de passage de wandelaar plotseling op. Als bij toverslag belandde hij in een andere, dromerige sfeer, afgesloten van de rest van de stad, waar hij zijn loopspas verdraagde, zich thuis ging voelen, begon te flaneren, etalages bewonderde en ... zijn geld liet rollen.⁵

De passages presenteerden zich in de negentiende eeuw als een soort steden in het klein, waar zo'n beetje alles te vinden was wat de moderne stad te bieden had.⁶ In de Rotterdamse passage bevonden zich 27 luxe en semi-luxe winkels, een groot en een klein koffiehuis, een eerste klas hotel met 72 kamers, 43 huurwoningen, maar ook een modern badhuis met dertig badkamers en, in het souterrain, een overdekte bloemen- en vruchtenmarkt.⁷ De Haagse passage huisvestte 53 winkels, circa vijftig huurwoningen waarvan vier royale appartementen, een luxe hotel met 54 kamers, een Wiener café, een biergrot, een melksalon, maar ook een heus museum: het Museum Prins Hendrik voor akoestische technologie.⁸ Zowel in de Haagse als in de Rotterdamse passage vestigden zich in de cafés en op de bovenverdiepingen de eerste multidisciplinaire kunstkringen, die de beoefening van beeldende kunsten, fraaie letteren, toonkunst en kunstindustrie – letterlijk – onder één dak wisten te brengen. De Haagse Kunstkring nam zelfs het initiatief voor een eigen bibliotheek.⁹ Het grand café in de Rotterdamse passage bood een bescheiden muziekpodium, terwijl in Den Haag oorspronkelijk zelfs een concertzaal was gepland. De Bordelaise en het Café Riche in de Haagse passage functioneerden als een succursaal van het parlement, op een steenworp afstand van het Binnenhof. Middenin de Rotterdamse passage was, stevig omringd door een stenen balustrade, een met bloe-

1883. Zie ook de recente uitgave Dick Valentijn e.a., *De Haagse passage. Geschiedenis van een nieuw winkelfenomeen* (Den Haag 2011) passim, met 79-90 voor de passages buiten Den Haag.

⁵ Benjamin, *Das Passagen-Werk*, o.a. 1052-1053. Vgl. Geist, *Passagen*, 13-40.

⁶ Een tijdgenoot beschreef de Rotterdamse passage als 'bijna de verwezenlijking van het ideaal van den Engelschman, die wenst dat niets hem ooit dwingt een stap buiten zijn club te zetten'. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 oktober 1879.

⁷ Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam (GAR), Verzameling tekeningen Bouw- en Woningtoezicht, 1878, map 166, Bouwtekeningen passage september en december 1877. Erasmus, 'De Rotterdamse passage', *Eigen Haard* 5 (1879) 477-480, aldaar 480. W.J.N. Landré, 'De passage te Rotterdam', *Het Leeskabinet* 43 (1879) 212-222.

⁸ Haags Gemeentearchief (HGA), Archief 's Gravenhaagsche Passagematschappij (Archief PM), inv. nr. 70, Bouwtekeningen passage 1883. A.J. Servaas van Rooijen, 'De nieuwe passage te 's Gravenhage', *Het leeskabinet* 51 (1885) 164-173. 'De passage te 's-Gravenhage', *De Katholieke Illustratie* 19 (1885) 73-75.

⁹ Ton van Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1890 en 1914* (Hilversum 1998) 148, 351, 443, 533, 538.

Afb. 1 De Passage in Rotterdam, tussen Coolingsel en de Hoogstraat (prentbriefkaart 1897). Collectie Gemeentearchief Rotterdam.

men en planten versierde rotsfontein aangelegd.¹⁰ De overdekte winkelpassages verenigden zo alle iconische plaatsen van de negentiende eeuw – het stadsplein, de bibliotheek, het parlement, het park – die we in dit themanummer met een nieuwe blik zullen betreden.

De negentiende-eeuwse winkelpassages herbergden niet alleen een verrassend breed scala aan stedelijke instituties, maar vormden ook de ruimtelijke weerslag van enkele cruciale technologische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen in de negentiende eeuw, die juist in de afgelopen decennia hoog op de onderzoeksagenda zijn gezet. Sterker nog, met hun architectonische structuur, hun symbolische lading en de sociale routines en praktijken die zij entameerden speelden de passages in die ontwikkelingen zelfs een belangrijke sturende rol. Samen met Walter Benjamin valt hierbij natuurlijk in de eerste plaats te denken aan het negentiende-eeuwse vooruitgangsoptimisme en de technologische vooruitgang, die sprak uit de innovatieve glas- en ijzer-

¹⁰ GAR, Beeldbank, Prentbriefkaart 1890 (PBK 2002-45); prentbriefkaart 1897 (PBK 1485).

overkappingen van de passages, alsook uit de eerste experimenten met elektrische straatverlichting in de Rotterdamse passage, de installatie van elektrische klokken en de moderne hydraulische lift in het Haagse hotel.¹¹ Daarnaast vormden de passages vanzelfsprekend een uitdrukking en belangrijke aanjager van de enorme schaalvergroting in de detailhandel en de negentiende-eeuwse doorbraak van de moderne consumptiemaatschappij: als grandioze symbolen van optimistische ondernemingsgeest die door tijdgenoten alom werden bejubeld, maar ook als instrumenten van het nietsontziende grootkapitaal dat niet schuwde om kleine winkeliers weg te concurreren.¹²

De winkelpassages weerspiegelden en voedden het zelfvertrouwen van de negentiende-eeuwse goeude burgerij en markeerden – zeker in Nederland – de overgang van een burgerlijke levensstijl die, althans volgens prescriptieve bronnen, sterk gehecht was aan degelijkheid, soberheid en soliditeit naar een levensstijl die meer ruimte bood voor genot en frivoliteiten – een onderzoeksthema dat sinds eind jaren 1990 flink in de belangstelling is gekomen.¹³ De hoogtij van de burgerlijke cultuur die in de monumentale passages tot uitdrukking werd gebracht, ging ook hier gepaard met een welhaast triomfalistische verdrukking van de lagere standen. Nadat de oprichters van de Haagse passage in het geheim de benodigde percelen hadden opgekocht en de straatarme huurders hadden uitgedreven, inviteerden ze het stadsbestuur en de pers om te tonen welke hygiënische weldaad de onderneming had verricht door de ongezonde en onzedelijke sloppen en hollen te ontmantelen – zonder daarbij de oorspronkelijke bewoners een nieuw onderdak te bieden.¹⁴ Zowel in Den Haag als in Rotterdam werd het gedrag van wandelaars, winkeliers en bewoners in de passage met strenge reglementen aan banden gelegd. De soldaten, prostituees en opgeschoten jongens en meisjes die 's avonds en 's nachts de passages onveilig maakten, zozeer dat het bestuur besloot de passage 'schoon te laten vegen door eene ploeg volk', maakten echter duidelijk dat het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief – dat andere thema waar we ons sinds de jaren 1980 mee bezig houden – ook en juist in de passages duidelijk op zijn grenzen stuitte.¹⁵

De winkelpassages symboliseerden en stimuleerden ten slotte een laatste

11 Zie o.a. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 19 november en 16 december 1881. HGA, Archief PM, inv.nr. 1, Notulen Raad van Beheer, 25 oktober 1884 en 11 januari 1885. Vgl. H.W. Lintsen e.a. ed., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890* (Zutphen 1993) III, 142 en 148.

12 Zie o.a. *Haagsche Courant*, 7 april en 19 juni 1885. Vgl. Roger Mielliet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland* (z.p. 1993).

13 Zie bv. Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998). Boudien de Vries, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en onbehagen van de negentiende-eeuwse burgerij', *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 25-35.

14 HGA, Archief PM, inv. nr. 33, Jaarverslag 's Gravenhaagsche Passage-Maatschappij 1882-1883. *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 5 mei 1885. Vgl. Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2011).

15 Zie o.a. HGA, Archief PM, inv. nr. 65, Algemeene voorschriften voor huurders en bewoners. Ibidem, nr. 2, Notulen Raad van beheer, 11 februari 1890. Johan Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd* (Amsterdam 1893) 43. Vgl. Piet de Rooy, 'Burgers en arbeiders', *Theoretische Geschiedenis* 20 (1993) 49-55.

ontwikkeling die door Benjamin nauwelijks werd benoemd, maar die sinds een jaar of twintig een prominente plaats heeft gekregen in het onderzoek: de veranderende verhouding tussen mannen en vrouwen. We geloven allang niet meer dat de negentiende-eeuwse burgerij zijn identiteit ontleende aan een in absolute zin doorgedreven ‘ideologie van gescheiden sferen’, waarbij voor vrouwen geen enkele plaats zou zijn geweest in de publieke sfeer.¹⁶ Maar de doelgerichte maatregelen van het Haagse Passagebestuur om de ruimtelijke belemmeringen voor vrouwen weg te nemen – de eerste openbare wc’s voor vrouwen, het verbod op tafeltjes in de rotonde zodat winkelende vrouwen niet door borrelende heren zouden worden gestoord – bevorderden zonder twijfel de ruimtelijke bewegingsvrijheid van fatsoenlijke vrouwen in de binnenstad en vormde een belangrijke erkenning van hun groeiende economische macht als consument. Het was niet toevallig dat in de Haagse passage voor het eerst dames in een grand café werden gezien: ‘De emancipatie der vrouw, hare toetreding tot het koffiehuisleven althans had hier plaats.’¹⁷

De *spatial turn*

De ruimte van de negentiende-eeuwse passages – zo hoop ik met deze voorbeelden te illustreren – vormde geen neutraal of passief decor waartegen zich allerlei interessante historische processen aftekenden. Integendeel, juist de ruimte speelde in al die ontwikkelingen een wezenlijke, actieve, sturende rol. Het is deze centrale gedachte – van ruimte als een zelfstandige dimensie of zelfs actor in de vormgeving van de negentiende-eeuwse cultuur en maatschappij – die in dit themanummer centraal staat. In het voetspoor en onder de noemer van de zogenaamde *spatial turn* in de sociale en geesteswetenschappen heeft deze gedachte in de afgelopen jaren meer weerklank gekregen, internationaal maar ook in Nederland.¹⁸

Zo vertrouwd als deze gedachte ons tegenwoordig begint voor te komen, zo vreemd is zij lange tijd in de geschiedschrijving geweest. Zelfs in de stads-geschiedschrijving, een subdiscipline waar we toch bij uitstek een bijzondere

16 Amanda Vickery, ‘Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology in English women’s history’, *The Historical Journal* 36 (1993) 383-414.

17 Gram, *’s-Gravenhage*, 43. Jan Hein Furnée, “Winkelen, zoals dat in de residentie heet”. Consumptiecultuur en stedelijke ruimte in Den Haag, 1850-1890”, in: B. Henkes e.a. (red.), *Sekse en de city. Vrouwen en de stad in de lange negentiende eeuw. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 2002) 28-56, aldaar 44-46.

18 Voor de introductie van het begrip *spatial turn* in de Nederlandse historiografie zie Jan Hein Furnée, ‘Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 1-32, aldaar 2. Een mooie inleiding biedt nog altijd Simon Gunn, ‘The spatial turn. Changing histories of space and place’, in: Simon Gunn en R.J. Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the Western city since 1850* (Aldershot 2001) 1-14. Drie klassieke teksten: Henri Lefebvre, *La production de l’espace* (Parijs 1974); David Harvey, *Consciousness and the urban experience. Studies in the history and theory of capitalist urbanization* (New York 1985); Edward Soja, *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory* (Londen 1989).

interesse voor de stedelijke ruimte en plaatsen zouden verwachten, heeft het verbazingwekkend lang geduurd voordat de concrete materiële inrichting, de symbolische lading en het sociale gebruik van de stedelijke ruimte de aandacht kregen die ze verdienen. Met name in Nederland hebben stadshistorici van het eerste uur, in het voetspoor van Amerikaanse structuralistisch georiënteerde geografen, de negentiende-eeuwse stad sinds de jaren 1970 lange tijd primair modelmatig gedefinieerd als een ruimtelijk concentratiepunt van economische, sociale, politieke, culturele activiteiten en mensen. In de grootschalige kwantitatieve analyses die hier werden verricht stond niet zozeer de fysieke en beleefde stedelijke ruimte voorop, maar de abstracte, logistieke ruimte van steden-netwerken, migratie- en goederenstromen, al bestudeerde men wel dege-lijk ook patronen van residentiële segregatie in de binnenstad en nieuwbou-wijken.¹⁹ De beleving van de stedelijke ruimte – in de dubbele betekenis van enerzijds representatie/beeldvorming en anderzijds praktisch ruimtegebruik door stadsbewoners – kreeg rond 1970 meer aandacht binnen de Engelse *urban history*, maar ook hier versmalde de belangstelling zich al snel naar sociaal-economische vraagstukken.²⁰

Architectuur- en stedenbouwhistorici, werkend binnen een andere discipline die bij uitstek ruimtelijk georiënteerd is, hebben de beperkte visie op de stedelijke ruimte van de stadshistorici van het eerste uur in veel opzichten goed gemaakt. In de afgelopen decennia hebben Nederlandse architectuurhistorici onze kennis van de meest uiteenlopende negentiende-eeuwse monumentale bouwtypen als kerken, musea, ziekenhuizen, gevangenissen, ministeries, universiteiten, hotels en villa's sterk vergroot. Behalve aan traditioneel kunsthistorische vragen naar stijlkenmerken is daarbij vaak ook aandacht besteed aan de ideologische, politiek-sociale doelstellingen van de opdrachtgevers en architecten en de wijze waarop zij hun ideeën in plattegrond, gevel en materiaal fysiek gestalte gaven.²¹ Hoe de gebouwen na oplevering daadwerkelijk werden beleefd en gebruikt is echter tot dusverre ook in de Nederlandse architectuur-geschiedenis verrassend onderbelicht gebleven, afgezien van kunsthistorische studies die zich richten op interieurarchitectuur.²²

Voor stedenbouwhistorici geldt grotendeels hetzelfde. Ed Taverne had begin

19 Jan Hein Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschied-schrijving', *Groniek. Historisch tijdschrift*, themanummer 'Nederlandse steden: beeld en ruimte', 162 (2004) 9-27. Zie verder o.a. Pim Kooij, *Stadsgeschiedenis* (Zutphen 1989). Idem, 'The Netherlands', in: R. Rodger (red.), *European urban history. Prospect and retrospect* (Leicester en Londen 1993) 127-150.

20 Een klassieker: H.J. Dyos en M. Wolff, *The Victorian city. Images and realities* (Londen 1973).

21 Een algemene inleiding: Coert Peter Krabbe, 'De negentiende eeuw', in: Koos Bosma e.a., *Bouwen in Nederland 600-2000* (Rotterdam 2007) 424-535. Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995); Hetty Berens, W.N. Rose, *Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Rotterdam 2001); Ineke Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)* (Zwolle en Zeist 2004).

22 Zie o.a. Barbara Laan en D. Koninx, 'Het rijk der verbeelding. Romans en novellen als bron voor kunsthistorisch onderzoek naar het negentiende- en twintigste-eeuwse woonhuisinterieur (1840-1925)', *Jaarboek Cypersgenootschap 2000. Achter gesloten deuren. Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek*, 16 (2000) 84-101.

jaren 1990 groot gelijk toen hij naar eigen zeggen ‘getroffen’ werd door ‘het gebrek aan aandacht voor de ruimtelijke dimensie’ die de meeste stadshistorici destijds aan de dag legden.²³ In zijn eigen handboek over de geschiedenis van de Nederlandse stad beschouwde hij – net als enkele jaren eerder Auke van der Woud in diens magistrale studie *Het lege land* – de stad primair als een ruimtelijk artefact, als ruimtelijk resultaat van de complexe interactie tussen politici, ontwerpers, bouwondernemers, technici en opdrachtgevers die de stad met woningen, openbare gebouwen, bedrijven, straten, parken en technische infrastructuur als riolering, gas en drinkwaterleidingen elk vanuit hun eigen ideaalbeelden en randvoorwaarden benaderden.²⁴ De representatie van de stad in de literatuur en kunst en de beleving van de stedelijke ruimte door bewoners kreeg in dit handboek baanbrekend een eigen hoofdstuk toebedeeld, maar wel als een soort toegift die nog niet wezenlijk in de stadsgeschiedenis kon worden geïntegreerd.²⁵

De ontdekking eind jaren 1990 van ruimte als belangrijke en vernieuwende analytische categorie in het historische onderzoek naar de negentiende eeuw vond in Nederland opmerkelijk genoeg niet plaats binnen de stadsgeschiedenis of de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, maar binnen andere onderzoekstradities.²⁶ Vanuit de sociale en politieke geschiedenis bijvoorbeeld, waar Dennis Bos een heel nieuw beeld schetste van de opkomst van het vroege socialisme in Amsterdam door heel gedetailleerd te kijken waar zijn ‘waarachtige volksvrienden’ woonden, welke buurtnetwerken zij onderhielden, in welke cafés en vergaderlokalen zij elkaar ontmoetten en hoe zij geleidelijk de openbare ruimte van de stad veroverden.²⁷ Vanuit de religiegeschiedenis schiep Peter Jan Margry nieuwe inzichten in de verhouding tussen katholieken en protestanten door te focussen op de strijd om de religieuze processies in de openbare ruimte.²⁸ In het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* werd in het themanummer *Sekse en de city* voor het eerst meer systematisch gekeken naar de wijze waarop negentiende-eeuwse sekseverhoudingen ruimtelijk gestalte kregen.²⁹

23 Ed Taverne, ‘De architectuur van de stad. Thema’s uit recent architectuuronderzoek’, *Leidschrift*, themanummer ‘De vierde dimensie. Stedenbouw in historisch perspectief’ 9 (1993), 2, 21-43, aldaar 22.

24 Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedenbouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993). Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland* (Amsterdam 1987).

25 Ed Taverne en Cor Wagenaar, ‘De stad in de Nederlandstalige literatuur, 1500-1950’, in: Taverne en Visser (red.), *Stedenbouw*, 331-340. Ben de Pater, ‘De stad in de beleving. Een humanistisch-geografisch perspectief’, in: *ibidem*, 341-350.

26 Een vroeg voorbeeld vanuit de cultuurgeschiedenis, met een accent op de vroegmoderne tijd: Willem Frijhoff, ‘Ritual action and city history. Haarlem, Amsterdam and Hasselt’, in: Heidi de Mare en Anna Vos (red.), *Urban rituals in Italy and The Netherlands. Historical contrasts in the use of public space, architecture and the urban environment* (Assen 1993) 93-106. Idem, ‘De stad en haar geheugen’, in: Sjoerd Cusveller (ed.), *Stad! De stad en haar identiteit* (Hoogezand 1994) 29-57.

27 D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).

28 P.J. Margry, *Teedere quaesties. Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in negentiende-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).

29 Marga Altena e.a. (red.), *Sekse en de city. Vrouwen en de stad in de negentiende eeuw. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 22 (2002).

Henk te Velde, Hans von Santen en Jouke Turpijn gaven in de afgelopen jaren – mede in ons tijdschrift – meer inzicht in de Haagse politieke cultuur door nauwkeurig te kijken naar de ruimtelijke inrichting van de Tweede Kamer en het Haagse Binnenhof.³⁰ In het recente themanummer ‘Druk bekeken’ analyseerden kunsthistorici en wetenschapshistorici de subtiele verschuivingen in de ruimtelijke toegankelijkheid van negentiende-eeuwse musea, en hun impact op de omvang en samenstelling van het publiek.³¹ Pas in de monumentale *Geschiedenis van Amsterdam* kreeg de beleving van de stedelijke ruimte – in de mooie hoofdstukken van Remieg Aerts – ook een centrale plaats in de wetenschappelijke stadsbiografie.³²

De negentiende eeuw revisited

Deze korte opsomming is natuurlijk niet volledig, maar geeft wel de reikwijdte aan van uiteenlopende disciplines en onderzoekstradities waarin de laatste jaren meer belangstelling en gevoeligheid is ontstaan voor ruimte als analytische categorie. De *spatial turn*, zo stelt Boudien de Vries in dit themanummer, nodigt ons uit om ‘met een frisse blik te kijken naar de betekenis van de ruimtelijke dimensie’ van gebouwen en plaatsen die ons beeld van de negentiende-eeuwse cultuur en maatschappij bepalen. Wat houdt die frisse blik precies in, en wat levert het ons aan nieuwe vragen en inzichten op? Een verkennende rondgang langs negentiende-eeuwse stadspaleizen, stadsparken, openbare bibliotheken en parlementen, zowel in Nederland als in België, biedt in dit themanummer een waaier aan interessante aanknopingspunten en dwarsverbanden.

De negentiende-eeuwse gebouwen en plaatsen die we in dit themanummer zullen bezoeken, waren vaak een monumentale en zelfbewuste uitdrukking van de trots en de idealen van de negentiende-eeuwse burgerij. De kolossale Engelse bibliotheken, gemodelleerd als klassieke tempels, Renaissance-paleizen of gotische kathedralen, vormden in de woorden van De Vries de ‘gestolde trots op wat de eigen natie tot stand had gebracht op letterkundig en wetenschappelijk gebied’. De burgerij richtte hiermee een monument op voor zichzelf, maar drukte hier ook haar hooggestemde idealen uit van volksverheffing en meritocratie. De moderne stadsparken, zo beschrijft Andreas Stynen, vormden vergelijkbare uitdrukkingen van burgertrots, en weerspiegelden de opmerkelijk veranderlijke idealen van zedelijke verheffing door nauw contact met de groene natuur. Nieuwe monumentale pleinen in ruime stadsuitbreidings-

30 Jouke Turpijn en Henk te Velde, ‘Het politieke onderscheid tussen links en rechts’, *De Negentiende Eeuw* 26 (2002) 114-121. J.H. von Santen, ‘Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem’, *De Negentiende Eeuw* 26 (2002) 123-142. Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008).

31 Lieske Tibbe en Martin Weiss (red.), ‘Druk bekeken. Collecties en hun publiek in de 19^e eeuw’, themanummer *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) afl. 3.

32 Remieg Aerts en Piet de Rooy, *Geschiedenis van Amsterdam, III, Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900* (Amsterdam 2006).

wijken en in krappe binnensteden getuigden volgens Ilja van Damme en Bart Tritsmans ook van een optimistisch vooruitgangsgeloof, dat zich schijnbaar moeiteloos liet verbinden met een sterk historisch besef, zoals ook blijkt uit de oprichting van standbeelden, fontein en de restauratie van zestiende-eeuwse koopmanshuizen. Dat laatste gold eveneens voor de parlamentsgebouwen van het Haagse Binnenhof. In plaats van naar buitenlands voorbeeld een kolossaal neoclassicistisch Paleis voor de Natie op te richten, zo betoogt Diederik Smit, kozen Nederlandse politici welbewust voor het behoud van de curieuze mix van een middeleeuwse Ridderzaal, het achttiende-eeuwse Stadhoudersplein en de reconstructie van ‘authentiek’ ogende zeventiende-eeuwse trapgevels aan de Hofvijver – als symbolische uitdrukking van de typisch Nederlandse politieke cultuur.

De gebouwen en plaatsen die we in dit nummer zullen bezoeken belichaamen niet alleen een symbolische manifestatie van hooggestemde idealen en tradities, maar – en dat is hier cruciaal – beoogden door middel van hun vormtaal, ruimtelijke inrichting en materiaalgebruik ook daadwerkelijk sturing te geven aan de idealen en het gedrag van hun gebruikers. Met hun immense zuilengalerij en trappartijen dwongen veel Engelse openbare bibliotheken haast vanzelf beschaafde omgangsvormen bij de bezoekers af: als tempels van wijsheid die men met eerbied en vroomheid moest betreden. De vele bustes en medaillons van klassieke schrijvers in de gangen en zalen belichaamden niet alleen de opvoedende en spirituele missie van de bibliotheek, maar gaven ook een concreet leesadvies. De verschillende evoluties in de vormgeving van het stedelijk groen speelden volgens Stynen een sturende rol in de veranderingen in smaak, sociaal gedrag en opvattingen over de stedelijke maatschappij. De meanderende voetpaden en welgekozen zichtlijnen stimuleerden de bezoeker om zoveel mogelijk op te gaan in het groen en zich over te geven aan intellectuele contemplatie, terwijl de sportveldjes juist het lichaam motiveerden tot activiteit. Terwijl de schilderachtige oude stadspelen als vanzelf gezelligheid en drukte uitlokten, vreesden sommige tijdgenoten dat de moderne, monumentale stadspelen op hun beurt direct zouden leiden tot verlies aan gemeenschapszin en tot agorafobie. De traditie in de Nederlandse politieke cultuur van achterkamertjes en gematigdheid lijkt moeilijk denkbaar als het Binnenhof niet zijn kruip-door-sluip-door gangen zou hebben behouden en het Torentje zou zijn vervangen door een Big Ben.

De inrichting van de negentiende-eeuwse stedelijke ruimte speelde volgens verschillende bijdragen in dit themanummer ook een belangrijke rol in de vormgeving van de stands- en sekseverhoudingen. De verschillende lanen van de Groendreef bij Brussel dwongen het wandelende publiek bijna vanzelf tot een ruimtelijke opsplitsing in verschillende standen, terwijl de publieke concerten in de parken deze standen later in de eeuw juist meer dan elders verenigde in gezamenlijk vertier. Tijdens volkse festiviteiten trokken de stadspelen mannen en vrouwen uit diverse klassen, maar op door-de-weekse dagen deden burgerheren zich weliswaar te goed bij de mosselwijken, doch lieten

fatsoenlijke vrouwen zich hier nauwelijks zien. In negentiende-eeuwse leeszaalen bracht de ruimtelijke indeling van de zalen een subtiel maar onmiskenbaar standonderscheid teweeg. De krantenzaal en het uitleenbureau lagen meestal aan de straat en dicht bij de ingang, terwijl de leeszaal met naslagwerken en tijdschriften dieper in het gebouw was gelokaliseerd: zo werd het meer populaire publiek van kranten- en romanlezers effectief gescheiden van de meer serieuze bezoekers. Vrouwen zetten zich in leeszaalen zelden neer, behalve als er een aparte damesleeszaal beschikbaar was. Dat gold lange tijd ook voor de publieke tribunes van het parlement.

Stedelijke ruimtes speelden een sturende rol in de vormgeving van sociale verhoudingen, gedrag en opvattingen, maar in de praktijk bereikte louter ruimtelijke sturing natuurlijk lang niet altijd het gewenste resultaat. De openbare bibliotheken opgericht met gemeenschapsgeld of giften van particulieren waren vaak expliciet gericht op de verheffing van de lagere standen, maar trokken in de praktijk vooral grote en kleine burgers aan. Een zeer opvallend aspect van de negentiende-eeuwse stedelijke ruimte is in dit verband de sterk toenemende zucht tot regulering en disciplineren. De oprichting van ontzag afdwingende monumenten en de hiërarchische rangenstelsels en hekwerken in schouwburgen, concertzalen en parken was voor stadsbesturen en burgercomités niet voldoende om de gewenste stedelijke orde te handhaven. Stedelijke politieverordeningen werden in de loop van de eeuw dikker en dikker, en de publiekelijk opgehangen reglementen in parken, bibliotheken, markten, alsook musea, schouwburgen of winkelpassages werden langer en langer. Bezoekers van stadsparken werden pas modelburgers wanneer ze niet op het gras liepen, niet rookten, niet zongen, geen bloemen plukten en hun kinderen niet in bomen lieten klimmen. In veel leeszaalen was eten, drinken, praten en roken strikt verboden, maar was ook de selectie van kranten en romans strikt aan banden gelegd. Het toenemende aantal regels dat stadsbewoners werd opgelegd onderstreept het grote belang dat werd gehecht aan het 'juiste' gebruik van de openbare ruimte. Maar het maakt ook duidelijk dat tal van publieke en semi-publieke ruimtes het beste kunnen worden beschouwd als 'contested spaces', waarvan de precieze betekenis en het precieze gebruik onderworpen waren aan interessante processen van sociale controle, verzet en onderhandeling.

Negentiende-eeuwse architecten en stadsbestuurders als Camilo Sitte en de Brusselse burgemeester Karel Buls maakten zich aan het eind van de negentiende eeuw grote zorgen dat de moderne monumentaal vormgegeven en ruime stadspaleizen 'leven mist(en)' en bijdroegen aan de teloorgang van het publieke leven. Van Damme en Tritsmans laten zien dat dergelijke pessimistische geluiden niet of nauwelijks grond vinden in de wijze waarop de paleizen in de praktijk door stadsbewoners werden gebruikt. Zowel in de binnenstad als in de nieuwe uitbreidingswijken bleken ruimtelijke transformaties de vaak eeuwenoude sociaal-ruimtelijke routines geenszins weg te vagen. Stadsbewoners hadden vaak veel meer *agency* dan door architecten en stadsbestuurders werd verondersteld (en gewenst), en aarzelden niet zich stedelijke ruimten toe te ei-

genen op manieren die vaak haaks stonden op wat de stedelijke elites met hun ruimtelijke ingrepen beoogden. Alle reglementen ten spijt bleven stadsparken uitgelezen plaatsen voor prostitutie, hangjeugd en vandalisme. Zelfs het gewijde Haagse Binnenhof, werd ondanks zijn ‘geest van nationale conciliantie’ eind negentiende eeuw in toenemende mate met politieke agitatie en zelfs obscene en vandalistisch wangedrag geconfronteerd. Uit foto’s van leeszaalen wordt duidelijk dat in verschillende kleine bibliotheken fatsoenlijke vrouwen de zogenaamde ‘ideologie van gescheiden sferen’ aan hun laars laptten en gewoon in de leeszaal over hun krant gebogen zaten: aan een eigen tafel, aan een eigen kant van een tafel maar ook gezellig samen naast hun mannelijke companen.

Het vergelijkende perspectief dat in alle bijdragen in dit themanummer terugkomt brengt helder aan het licht hoe in negentiende-eeuws Europa sprake was van een intensief transnationaal ruilverkeer van bouwtypes en ruimtelijke modellen. Zowel bij de stadspaleizen, de parlementen, de parken en de bibliotheken keken tijdgenoten voortdurend naar de buurlanden om te zien hoe de moderne stedelijke ruimte het best kon worden ingericht. Tot een opvallende eenvormigheid leidde dat echter zeker niet. De Nederlandse openbare bibliotheken, direct geïnspireerd door de Engelse *library movement*, hadden door geringere financiële middelen een aanzienlijk minder monumentaal karakter. Na decennialange discussie koos het Nederlandse parlement zelfs welbewust om *niet* mee te gaan in de internationale mode van neo-classicistische paleizen voor de natie. De Belgische stadsparken sloten qua vormtaal nauw aan op de Engelse *park movement*, maar richtten zich, ook in vergelijking met Nederland, duidelijk op een veel minder breed publiek. Hoewel de transnationale uitwisseling van ruimtelijke modellen in de ‘ontvangende’ landen bedoeld of onbedoeld maatschappelijke verschuivingen stimuleerde (onder andere vrouwen in winkelpassages), was ook op dit vlak meestal sprake van een actief proces van toe-eigening, waarbij ruimtelijke innovaties uit de omringende landen welbewust aan de eigen politiek-maatschappelijke context werden aangepast.

De interactie tussen de enerzijds sturende rol van stedelijke ruimtes en disciplinerende elites en anderzijds de soms verrassend actieve en zelfbewuste toe-eigening van publieke plaatsen door groepen stadsbewoners – de kernvraag waar de *spatial turn* ons toe kan inspireren – krijgt door dit vergelijkende perspectief een belangrijke extra verdieping.

Jan Hein Furnée (° 1972) is universitair docent cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam en hoogleraar geschiedenis aan de Open Universiteit. Zijn onderzoek richt zich op vrijetijdscultuur, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden in Nederland en West-Europa. Komend najaar 2012 publiceert hij *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890 (Bert Bakker)*. Hij is redacteur van *De Negentiende Eeuw*, *Stadsgeschiedenis* en *Geschiedenis Magazine*.

Emailadres: w.j.h.furnee@uva.nl.